



جامعه‌شناسی مسجد جامع شهرک غرب

کارکردهای چندگانه مدرن مساجد تهران امروز

ستار پروین و عبدالحسین کلانتری در سال ۱۳۹۲ پژوهشی با عنوان «بررسی کارکردهای چندگانه مدرن مساجد تهران امروز: مطالعه موردی مسجد جامع شهرک غرب» برای مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران انجام دادند که یافته‌های مهم آن به همراه متن کامل گزارش منتشر می‌شود.

از منظر تاریخی شهر ایرانی با سه نهاد محله، بازار و مسجد شناخته می‌شود. محله، محل زندگی و سکونت، بازار محل تجارت و دادوستد و مسجد محل عبادت و مسائل مذهبی بوده است. هرکدام از این نهادهای شهری در گذشته دارای کارکردهای سنتی بوده‌اند که تاکنون نیز این کارکردها را حفظ کرده‌اند؛ ولی با مدرن شدن شهر ایرانی و تغییرات ماهوی در آن، لاجرم نهادهای شهر نیز تغییر ماهیت داده و علاوه بر حفظ کارکردهای سنتی، دارای کارکردهای مدرن نیز شده‌اند.

مسجد به‌عنوان محل عبادت مسلمانان از صدر اسلام تاکنون شناخته‌شده است که از عمده‌ترین کاربردهای آن است و علاوه بر این، بسیاری از دیگر امور مسلمانان نیز در آن به انجام می‌رسید.

مسجد بعد از ورود دین اسلام به ایران، به‌عنوان نهادی شناخته‌شده و از عناصر سازنده شهرهای ایرانی است به‌طوری‌که کمتر شهری در ایران یافت می‌شود که فاقد مسجد جامع باشد. مسجد یکی از عناصر مهم و تأثیرگذار در شهرهای اسلامی محسوب می‌شود و در طول تاریخ شکل‌گیری شهرهای اسلامی، مساجد همواره به‌عنوان فضاهای عمومی مهم و مردمی دارای عملکردهای متعدد اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بوده‌اند.

امروزه مسجد در شهری مانند تهران علاوه بر انجام و حفظ کارکردهای سنتی، با توجه به نیازهای کنونی، به انجام کارکردها و وظایف مدرن نیز می‌پردازد. مسجد جامع شهرک غرب نمونه‌ای از این‌گونه مساجد است. در این گزارش تلاش می‌شود به بررسی کارکردهای جدید این مسجد پرداخته شود.

بنابراین سؤال اساسی تحقیق این است که کارکردهای مدرن مسجد (با تأکید بر مسجد جامع شهرک غرب) شامل چه مواردی است؟ در حوزه فعالیت‌ها و کارکردهای مسجد چه دیدگاه‌هایی نسبت به مسجد وجود دارد؟ چه گفتمان‌هایی حول کارکردهای مدرن وجود دارد و این گفتمان‌ها هر یک چه تأثیری بر مسجد به‌طور کلی دارند؟

کارکردهای مسجد

مسجد دارای کارکردهای متعددی است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

کارکرد عبادی: اصلی‌ترین کارکرد مسجد، رویکرد عبادی آن است. نماز برترین و مهم‌ترین وظیفه دینی است؛ لذا در

اسلام ادای این فریضه در مسجد و به صورت جماعت بسیار سفارش شده است. سوای از این، آیین‌های عبادی دیگر مانند برگزاری مجالس و خواندن دعا، انجام نذورات، مراسم احیا و ... در مسجد انجام می‌شود. کارکرد آموزشی: مسجد از همان ابتدای اسلام دارای کارکرد آموزشی و تربیتی بوده است. از منظر تاریخی در مسجد شاخه‌های مختلف علوم دینی مانند فقه، کلام در مسجد آموزش داده شده است. مساجد همواره دارای کتابخانه بوده‌اند که بیانگر ارتباط مشخص مسجد با این رویکرد آموزشی آن است. علاوه بر جنبه آموزشی، کارکرد تربیتی مسجد نیز نشان می‌دهد که همواره کانونی برای تعالی انسان و رشد اخلاقیات انسانی و اسلامی بوده است.

کارکرد فرهنگی و ارتباطی: مسجد اصلی‌ترین مکان شکل‌دهی افکار عمومی، فرهنگ‌سازی و اطلاع‌رسانی در تمدن اسلامی بوده است.

کارکرد اجتماعی: مساجد دارای کارکردهای اجتماعی متعدد بوده‌اند از جمله: گردآوری کمک برای مستمندان، برگزاری مراسم ترحیم مردگان، برگزاری گرد هم‌آیی‌ها، اقامت موقت در راه ماندگان و ... کارکرد سیاسی: از دیگر کارکردهای مساجد، کارکرد سیاسی آن است. در طول تاریخ مساجد به‌عنوان یکی از کانون‌های مهم در شکل‌گیری جنبش‌های سیاسی و اجتماعی شناخته شده است. کارکرد معماری و نقش‌آفرینی در فضای کالبدی شهری: وجه دیگر کارکرد مسجد، توجه به فضای کالبدی شهری و کارکرد معماری آن است. معماری مسجد یک معماری پررمز و راز و در یک نگاه کلی نماد اندیشه توحیدی و واسطه عالم علوی با عالم سفلی است.

کارکرد حقوقی، نظامی و اقتصادی: بخشی از کارکردهای مسجد در زمان گذشته، امروزه تا حدودی از بین رفته و یا کمرنگ شده است مانند کارکردهای حقوقی (حل و فصل دعاوی)، کارکرد نظامی مانند پرداختن به امور نظامی و کارکردهای اقتصادی مانند نگهداری بیت‌المال.

در ایران نیز مساجد از دیرباز نقش مهمی در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی ایفا نموده‌اند. از یک سو محل برگزاری مراسم عبادی بوده‌اند و از سوی دیگر مکانی که زندگی اجتماعی ساکنان محلات را ساماندهی کرده و به حل و فصل امور مردم می‌پرداخته و نیز همواره محل برقراری ارتباطات اجتماعی در سطح محلات و شهرها بودند. بسیاری از کنش‌های اجتماعی و اقتصادی مردم نظیر آموزش (مسجد مدرسه‌ها) و حل و فصل دعاوی، رفع مشکلات اجتماعی و حل مسائل اقتصادی در درون مساجد صورت می‌گرفت. حتی مساجد در زمینه امور سیاسی همواره به‌عنوان اهرم کنترل و نظارت بر حاکمین سیاسی جامعه عمل می‌کردند.

کارکردهای مدرن مسجد جامع شهرک غرب

دین و دین‌گرایی در حیات بشری، در خلأ فردی و در انزوای کامل از محیط اجتماعی و نفی ارتباط با دیگران پدید نیامده است. اگر هم در موارد نادری، در حدوث و ظهور نخستین چنین بوده، در بقا و گسترش خویش این‌چنین نبوده است. هیچ دینی را نمی‌توان سراغ کرد - حتی در میان درونگرایانه‌ترین ادیان - که در کنار اهتمام به سلوک فردی پیروان، از مقتضیات پیرامونی آنان غفلت کرده و از کنار حیات جمعی انسان‌ها، خنثی و بی‌تفاوت گذشته باشد. اساساً دین با دنیا عجین است و تنها در جامعه تجلی می‌یابد و درحالی‌که بدان رنگ خاصی می‌زند، از آن تأثیر هم می‌پذیرد. غیر از رابطه تأثیر و تأثر میان دین و جامعه، نسبت دیگری نیز میانشان برقرار است که فراتر از رابطه تأثیرگذاری، بر نوعی نیاز و تدارک متقابل استوار است. دین به این اعتبار، برای جامعه حکم سیمانی را دارد که اجزای متفرق آن را به هم پیوند می‌زند و متقابلاً جامعه نیز برای دین به‌منزله محل نزول و قالب ظهور است.

از طرف دیگر، مسئله توجه به نقش دین در فرهنگ، به‌خصوص در کشور ایران به‌عنوان یک کشور اسلامی است.

حتی افرادی که به دین به‌عنوان یک امر ایدئولوژیک یا معنوی نگاه نمی‌کنند، در برابر دیگر فرهنگ‌ها و در جهت حفظ هویت فرهنگی، فرهنگ مبتنی بر دین را لحاظ می‌کنند. از این منظر، دین ابزاری برای یکپارچه‌سازی در دولت‌های ملی است.

در میان ابعاد دین‌داری، یکی از مشخص‌ترین و بارزترین ابعاد، بعد مناسکی دین است که از دیرباز مورد توجه بسیاری از محققان بوده است؛ به حدی که برخی از اندیشمندان، این بعد را مهم‌ترین بعد دین معرفی کرده‌اند (دورکیم، ۱۳۸۳). بارزترین نمونه از بعد اجتماعی دین مسجد است که مردم در آن گرد هم جمع می‌شوند و به عبادت می‌پردازند. اما کارکردهای مسجد تنها به مناسک دینی ختم نمی‌شود. مسجد در ایران، حداقل از یک قرن پیش مرکز اصلی منازعات و مباحث سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بوده است که این برنامه‌ها در دوران بعد از انقلاب و به‌ویژه در یک دهه گذشته افزایش نیز یافته است.

مسجد نیایشگاه و محل گردهمایی مسلمانان و همچنین کانون ارتباطات است. مسجد از معدود پدیده‌های اجتماعی است که با تمامی اقشار مردم به‌نوعی در ارتباط است. مسجد چنانچه پاسخگوی نیازهای جامعه باشد. می‌تواند جایگاه خود را در میان قشرهای مردم حفظ کند و کانون همدلی، خانه خبر، خانه مردم، پایگاه قضایی، محل رفع مشکلات، پایگاه جهاد و نهضت، مرکز آموزشی، مرکز سازمان‌دهی و پایگاه ارتباطی است. با این حال مسجد را صرفاً نمی‌توان به کارکردهای سنتی آن محدود کرد. همان‌گونه که بیان شد، مسجد در ایران با توجه به مقتضیات زمانی و تاریخی خود، کارکردها و الگوهای رفتاری خاصی را برای خود تعریف کرده است، اولویت‌ها را تغییر داده، برخی را موقتاً کنار گذاشته و نقش‌های جدیدی پذیرفته است. چنین روحیه تطبیق‌پذیری در نهادی مثل مسجد است که باعث امتداد و انبساط آن در طول تاریخ شده و به‌عنوان یکی از نهادهای اجتماعی، اهمیت مضاعفی در میان سایرین به دست آورده است.

در این پژوهش مسجد جامع شهرک غرب به‌عنوان مطالعه‌ای موردی برای بررسی کارکردهای مدرن مسجد مورد ارزیابی قرار گرفت. با وجودی که به علت ماهیت پژوهش سعی شد تا کارکردهای امروزی و به عبارتی مدرن مسجد در تقابل با کارکردهای سنتی تعریف شود، اما واقعیت این است که نمی‌توان تفکیک چندانی بین مدرن و سنتی بودن مسجد قائل شد و این دوگانگی را تعریف کرد. واقعیت این است که بایستی کارکردهای مسجد را بر روی یک پیوستار تعریف کرد و بسته به شرایط و ماهیت هستی اجتماعی که مسجد در آن قرار دارد، شیوه‌های انطباق‌پذیری و تعریف نقش مسجد را هم تعریف کرد. به‌هرحال در این پژوهش سعی شد تا چنین خط سیری رعایت شود.

مسجد جامع شهرک غرب، که در قلب مدرنیته ایرانی و مدرن‌ترین بخش کلان‌شهر تهران احداث شده است، با حفظ تمام عناصر معماری ایرانی-اسلامی خود سعی کرده است تا گام‌به‌گام با فضای مدرن منطقه نیز همخوان شود. چنین ترکیب عناصری در کالبد مسجد به‌خوبی رعایت شده است و تمکن مالی هیئت‌امنانی آن، به همراه موقوفه واحد بزرگ تجاری مسجد، دست مسجد را برای ایفای نقش‌های متعدد باز گذاشته است. از همین رو می‌توان آن را یکی از فعال‌ترین و پرکارترین مساجد تهران به‌حساب آورد. حضور گسترده در عرصه‌های آموزشی و فرهنگی و نیز برند شدن این مسجد از سوی نخبگان و جامعه هنری کشور و بسیاری موارد دیگر باعث شده است تا نام آن به‌عنوان یکی از کانون‌های تأثیرگذار بر حیات اجتماعی شهر شناخته شود.

در همین خلال مسجد باوجود مشابهت‌هایی کلی با سایر مساجد مانند نقش‌های آموزشی آن، تفاوت‌هایی نیز با آن‌ها داشته است که در خلال متن توضیح داده شد. به‌هرحال به نظر می‌رسد که مساجد جامع و به‌ویژه مسجد جامع شهرک غرب، به‌خوبی توانسته باشند خود را با وضعیت مدرن و نیازهای آن همساز کرده و در این گذار مسیر خود را به‌درستی بیابند.